

Milica Kacin - Wohinz

PRIMORSKI KRŠČANSKI SOCIALCI MED VOJNAMA

Predavanje v Zgodovinskem društvu, Ljubljana 6. februarja 1992

Pred prvo svetovno vojno sta bili na Goriškem klerikalna Slovenska ljudska stranka in liberalna Narodnonapredna v ravnotežju, drugače kot na ostalem slovenskem ozemlju, kjer je odločno prevladovala SLS. V Trstu z okolico, ki je imel status samostojne dežele, pa klerikalne stranke sploh ni bilo, ampak so bili narodno usmerjeni Slovenci v političnem društvu Edinost, ki se je imelo za nadstrankarsko, dasi je bilo njegovo vodstvo liberalno. V klerikalni stranki na Goriškem se je že pred vojno pojavila nova struja s socialnimi idejami in s časopisom *Novi čas* (1905–1915). Tik pred vojno je s pomočjo nadškofa Sedeja zrušila konzervativno Gregorčičevo vodstvo. Prva svetovna vojna je s soško fronto povzročila politično mrtvilo, na gospodarskem področju pa velikansko škodo.

Politične stranke na Goriškem so obnovile delovanje sredi leta 1918, najprej SLS, ki je na sestanku 15. septembra 1918 dosegla združitev obeh struj in se zavzela za enoten nastop s kmečko in narodno napredno stranko.¹ Ta se je po vzgledu v centralni Sloveniji preimenovala v Jugoslovansko demokratsko stranko. Dne 13. septembra so te stranke ustanovile Pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici, po podeželju pa krajevne narodne svete. SLS je začela 19. septembra izdajati tednik Goriška straža. Narodni svet je zastopal pripadnost slovenskega dela Goriške k Jugoslaviji in izvedel plebiscit s podpisovanjem deklaracije po celi Primorski. V dneh prevrata je prevzel oblast v Gorici in nad slovenskim delom Primorske, kar pomeni, da je tedaj, do prihoda italijanske vojske to ozemlje pripadalo novoustanovljeni Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov na ozemlju razpadle Avstroogrske. V novembru je na osnovi Londonske pogodbe Primorsko zasedla italijanska vojska in je narodne svete, tudi italijanske, razpustila.

Med slovenskim prebivalstvom se je odtlej razvijala samo socialistična stranka, ki se je konec 1919. leta pridružila italijanski, medtem ko so slovenske meščanske stranke obnovile delovanje šele sredi leta 1919, ko je popustil okupacijski represivni režim. Dne 3. avgusta 1919 so se na zborovanju v Trstu združile za združitev v enotno politično društvo Edinost s sedežem v Trstu in z odseki za Goriško in za Istro. Glasilo je bilo dnevnik Edinost. Združitev je narekovalo dejstvo, da so vsi »pod eno peto«, kot je rekel na zborovanju predsednik Edinosti Vilfan, zato je program obsegal zgolj načelo: »da se pomore našemu ljudstvu«. ² Društvo Edinost, katerega vodstvo je ostalo v rokah tržaških liberalcev, se je proglasilo za nadstrankarsko, za predstavnika in zaščitnika slovenskega in hrvaškega naroda v Italiji. Zunaj so ostali le slovenski socialisti, pozneje komunisti. Stranke v Edinosti so imele avtonomijo delovanja na prosvetnem, kulturnem in gospodarskem področju, v skladu s svojimi nazori. Za združitev so bili tudi slovenski in hrvaški duhovniki, ki so v težkih razmerah prevzemali tudi prosvetno vodstvo v svojem okolju. Duhovnik Ivan Rejec je sredi leta 1920 na zborovanju Edinosti zahteval, da društvo sprejme program, prilagojen najširšim slojem, kmetom in delavcem, kajti »narodna bodočnost bo največ od tega odvisna, ali jo bomo mogli nasloniti na te socialne formacije ali ne«. Eden razlogov za to zahtevo je bil, »da ne smemo boja proti kapitalizmu puščati za monopol socialistom«, zato je zahteval pozitiven gospodarski program z »umerjeno in cilju splošne blaginje podrejeno socializacijo gotovih gospodarskih panog. A predvsem delo v velikem stilu zastaviti v obrambo naroda in kulture proti internacionalnim in čisto partiku-

¹ Tematika je do leta 1935 podrobno obdelana v knjigah: M. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, Obzorja, Maribor 1972, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, Lipa, Koper, 1977 in *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935*, Lipa, Koper, 1990. Poimenovanje »socialci« je vzeto iz virov, čeprav v začetku dvajsetih let sami sebe pogostoma imenujejo »krščanski socialisti« in tudi njihovi nazori so blizu socializmu. Med drugim pozdravljajo oktobrsko revolucijo in novi red v Sovjetski zvezi. Pozneje, ko gre za biti ali ne biti slovenske manjšine pod fašizmom, se čedalje bolj oklepajo krščanstva in Cerkve kot rešiteljice. Nasprotniki jim rečejo krščanski socialci pa tudi klerikalci. Dejansko so bili nadaljevanje predvojne ljudske stranke in vezani na Antona Korošca. V letih pred vojno se pojem »socialci« skoraj ne uporablja več, pač pa sami sebe imenujejo krščanska ali katoliška skupina, tudi krščanska demokracija.

² Edinost 4. avg. 1919.

larnim tendencam komunizma.« Na kulturnem področju je zahteval »čuvati in negovati krščansko vero družine in šole«. ³ V naslednjih tednih je časopis *Edinost* objavljala razlago teh smernic. Najpomembnejši delež pri tem so imeli duhovnik Virgil Šček, dr. Jože Bitežnik, ki se je v ruskem ujetništvu seznanil z boljševiško revolucijo ter dr. Engelbert Besednjak, ki je prišel v uredništvo *Edinosti* iz Ljubljane, kjer je urejeval Slovenca.

Januarja 1920 je Šček v osemnajstih točkah razložil »Načela socialno-gospodarskega programa« s njujoče se krščanskosocialne Kmetjsko-delavske zveze. Navedla bom glavne misli: Nasproti liberalizmu, ki ima človeka za neomejenega gospodarja, in nasproti komunizmu, ki ima lastnino za tatvino, je stališče krščanskih socialcev, da je lastnina upravičena, toda omejena. Vsak človek je dolžan delati; človek, ki ne dela, ne sme uživati dobrin, ki so jih drugi ustvarili z delom, Toda ni vsako delo pravo delo. Kdor ne dela naj ne je, kdor pa dela, ima pravico do življenja tudi za svojo družino in za čas, ko je dela nezmožen. Zato so zahtevali splošno socialno zavarovanje, socializacijo rudnikov in velikih tovarn, bank in zavarovalnic, soudeležbo delavcev v upravi in pri dobičku podjetja, kometsko-delavsko zakonodajo, splošno in enako volilno pravico za oba spola, čimširšo avtonomijo za tisti del Julijske krajine, kjer prebivajo Slovenci in Hrvati, prednost zaposlovanja za domačine itd. V povzetku ciljev je rečeno: »blagostanje vsega naroda, pravična razdelitev tvarnih dobrin in sadov dela, popolna zrušitev kapitalističnega sistema in izgraditev novega reda, slonečega na socialni pravičnosti in enakosti vseh stanov.« Temelj za ta novi red sta solidarnost in socializem. V političnem pogledu je bil program avtonomija dežele, ker smo prepričani, da se bomo rešili narodne, gospodarske in socialne pogube le tedaj, ko bomo na svoji zemlji svoji gospodarji«. ⁴ Avtonomija je pomenila edini recept za ohranitev narodnosti in za zedinjenje vsega slovensko-hrvaškega prebivalstva, tudi komunistov.

Posledica te usmeritve, ki je spodrivala vpliv komunističnih idej zlasti med kmeti, so bili rezultati parlamentarnih volitev maja 1921. Društvo *Edinost* je nastopilo kot Jugoslovenska narodna stranka in doseglo enak odstotek glasov kot italijanske nacionalne stranke, ter pet mandatov: štiri na Goriškem, enega pa v Istri. Toda le en mandat je pripadal krščanskemu socialcu: Virgilu Ščeku. Krščanski socialci so bili hitro po vojni kadrovske šibki, vodilna skupina je pripadala mladi generaciji in niso bili kos ogromnemu potencialu, ki so ga podedovali od prejšnje ljudske stranke. Zato so pristali le na dva kandidata na volilni listi med petnajstimi, le na enega člana v ožjem vodstvu *Edinosti* in le enega v uredništvu skupnega časopisa *Edinosti* (Besednjak). Politično društvo in z njim celotno narodno gibanje narodne manjšine v Italiji je torej ostajalo v rokah narodnoliberalnega tržaškega jedra, kar je v naslednjih mesecih privedlo do ostrih konfliktov.

Liberalno vodstvo je odklanjalo vsakršen program. Hotelo je imeti nadstrankarsko društvo sprejemljivo za vse sloje. Program pa bi pomenil sprejetje enega nazora, kar bi po Vilfanovem mnenju pomenilo, da bi bila odvzeta *Edinost* edina naloga, da služi skupnim narodnim interesom. Vendar vodstvo ni oviralo krščanskosocialni struji delovanja med ljudmi na podlagi lastnega programa. Najbolj množična je bila stanovska organizacija Kmetjsko-delavska zveza, ustanovljena v začetku leta 1921 z nalogo, ščititi narodne in gospodarske interese teh dveh slojev. Delovala je v obliki velikih zborovanj, ki so sprejemala protestne resolucije proti novim davkom, proti poitaljančevanju šol, izganjanju slovenskega jezika iz javnosti, za občinsko in deželno avtonomijo, za izplačilo vojne odškodnine, za obnovo porušene dežele in tako naprej. Zborovanja so bila pod fašistično vlado, od 1924. prepovedana, zveza, ki je bila bolj gibanje kot organizacija, je delovala naprej s krajevnimi odbori in zaupniki. Ti so bili »socialno misleči« duhovniki, učitelji, kmetje, delavci in tudi dekleta. V centru v Gorici je delovalo tajništvo z dr. Josipom Bitežnikom. V neki okrožnici beremo, da je naloga organizacije vzgojiti nove ljudi, da bodo nadomestili bežečo inteligenco in da bodo gibanje obvarovali »pred nesmiselno iredento, saj je le znanje, zlasti žena, nenasilna a nepremagljiva iredenta«. ⁵

Druga stanovska organizacija je bil Zbor svečenicov sv. Pavla, ki je štel okrog 350 duhovnikov. V svojem Zborniku enakega imena je razvijal krščanskosocialno miselnost, po vaseh

³ Mestni arhiv Ljubljane, zbirka J. Vilfan, fasc. 16.

⁴ *Edinost* 20. in 21. jan. 1921.

⁵ Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

pa so bili njegovi člani ne samo dušni, marveč tudi narodnopolitični in kulturni pastirji. Po terminologiji italijanskih raziskovalcev, n.pr. Sergia Tavana, so bili organski pastirji, torej ne samo jedro krščanskega socialstva temveč tudi narodnega gibanja.

Na kulturnoprosvetnem področju so krščanski socialci obnovili Krščansko socialno zvezo v Gorici z revijo Mladika. Pozneje je iz nje nastala Prosvetna zveza. Poleg kulturnega življenja je organizirala socialne in druge tečaje, zlasti za dijake in mladino. Na Gospodarskem področju so imeli Zadružno zvezo v Gorici in vseh vrst zadruge po deželi, ki so se po vojni hitro postavljale na noge. Sicer pa je bil ves ta organizirani svet pod okriljem enotnega društva Edinost, v katerem, kot rečeno, so začeli ostri spopadi za prevlado.

Že v nastopnem govoru v rimskem parlamentu je Šček zaigral na drugačno karto kot glavni slovenski predstavnik, liberalec Vilfan, dasi so bile deklaracije o odnosu do italijanske države sprejete v popolnem soglasju med strankama. Z razliko od Vilfanove obsojajoče in nacionalistično naravnane obtožbe italijanskega režima je Šček apeliral na sožitje, na medsebojno razumevanje, da bi narodna manjšina postala most med dvema sosednjima državama, med dvema kulturama in civilizacijama.⁶

Goričani, krščanski socialci so očitali Tržačanom nedelavnost, brezprogramnost, zanemarjanje socialne problematike, koncentracijo sredstev v Trstu, diktatorsko odločanje enega ali dveh ljudi; zahtevali so pridružitve k Italijanski ljudski stranki, ki naj bi, kot druga najmočnejša stranka v rimskem parlamentu, zastopala interese manjšine in zlasti avtonomijo. Ko je don Sturzova ljudska stranka stopila v fašistično vlado, oktobra 1922, je ta predlog odpadel.

Julija 1922 se je odsek društva Edinosti v Gorici osamosvojil, postal je samostojno društvo Edinost, ki je še vedno vključevalo krščanske socialce in liberalce. Enako je storil istrski odsek, le da se je tam najprej krščanskosocialna struja organizirala v lastno društvo, nato pa se je ponovno fuzionirala z narodnimi liberalci. To teritorialno razcepitev je narekovala posebnost problematike Goriške in Istre, ki da je malomeščanski Trst sploh ne razume. Dejansko je goriška Edinost in njena Goriška straža takoj prevzela krščansko barvo. Spor med Gorico in Trstom se je zaostрил, ko je Vilfan dosegel menjavo avstrijskih kron za tržaško Jadransko banko, ne pa tudi za zadruge. Jadranska banka v Trstu je že 1923 prešla v italijanske roke, 1924 pa je bila likvidirana. Goričani so tudi vztrajali, da se ustanovi Narodni svet med tremi društvi, ki bi zastopal splošne narodne interese, toda v njem niso hoteli imeti Vilfana. Narodnemu svetu je Vilfan nasprotoval, ker bi bil le surogat za prejšnjo enotno organizacijo, itd. itd. Po pisanju Goriške straže ni šlo za osebno rivaliteto med Ščekom in Vilfanom, temveč je bil spor posledica poskusa, podrediti celotno narodno gibanje Slovencev in Hrvatov krščanskemu socialstvu. »Ne Šček-Vilfan, temveč demokracija in absolutizem, moderno socialno gibanje in preživele družbene ideje, živo praktično organizatorično narodno načelo in abstraktni, govorniški, brezplodni nacionalizem, to je stvarno in realno ozadje spora«, je zapisala Goriška straža.⁷

Nadvlada krščanskega socialstva v goriškem društvu Edinost je prišla do izraza na občnem zboru 27. septembra 1923, ko v novo društveno vodstvo ni bil predlagan noben liberalni narodnjak, pač pa Engelbert Besednjak, Josip Bitežnik, Stojan Brajša in Anotn Vuk. Liberalci so zato demonstrativno zapustili zborovanje in se začeli posamič vključevati v tržaško Edinost. Goriško društvo je ponovilo svoja programska načela, narodno, krščansko, socialno in demokratično, ki tvorijo »neločljivo živo enoto, od katere se ne more odtrgati noben del . . . ako nočemo škodovati ljudstvu in ogrožati bodočnost naroda«. Krščanstvo pomeni krščansko družino in vzgojo moralno čistih in resnih ljudi, sposobnih za narodni odpor, zato so napovedali boj pijančevanju, zapravljanju, veseljačenju, »plesni kugi, ki je moralni, gospodarski in narodni grob našega ljudstva«. Socialna misel je bila temeljni predpogoj gospodarskega napredka, ker je slovenski narod narod revnih stanov, torej socialni in narodni boj tvorita neločljivo enoto. Demokracija pa je pomenila »načelo enakopravnosti vseh . . . oblast in kontrolo ljudstva nad svojimi političnimi organizacijami«.⁸ Tudi v istrskem društvu je prišlo do razcepa. Ker pa so bili tam narodni liberalci močnejši, so se od enotnega

⁶ Goriška straža, 6. jul. 1921.

⁷ Goriška straža, 2. avg. 1923.

⁸ Goriška straža, 30. sept., 1. in 4. okt. 1923.

društva odcepili krščanski socialci in decembra 1923 obnovili Politično društvo za Hrvate in Slovence s tednikom Pučki prijatelj.

Pravi – nazorski – razcep je nastal 30. decembra 1923, ko je tržaško društvo Edinost sprejelo sklep o razširitvi svojega delokroga na vso deželo Julijsko krajino in se proglasilo za nadstrankarsko, enotno organizacijo vsega slovenskega ljudstva v Italiji za obrambo skupnih vrhovnih interesov. Razcepa si ni nihče želel, saj je ob poglobljenem raznarodovanju, ki ga je prav tedaj uvajala Gentilejeva šolska reforma, bitka za ohranitev narodnosti postajala vedno težja in brezupnejša. Poskusi Goričanov, da bi si v ta namen ustanovil Narodni svet, so bili zaman. Razcep oziroma težnjo krščanskih socialcev, da bi celotno narodno gibanje podredili katolištvu je, sodeč po virih, pospešil prihod msgr. Luigija Fogarja na čelo tržaškopropske škofije leta 1924. V njem, ki je kot Furlan zastopal pravico slovenskih vernikov do lastnega jezika, so videli zaveznika v bitki za ohranitev narodnosti, v goriški škofiji pa so še imeli pomoč slovenskega nadškofa – do 1931 – Fračiška Bogie Sedeja. Nagnjenost krščanskih socialcev k povezovanju z italijansko ljudsko stranko in nasprotovanje tržaških liberalcev tej tendenci (zavzemali so se za konfrontacijo narodnosti z italijanskim narodom in ne s strankami) so domači italijanski nacionalisti tolmačili, kot da so prvi kolaboracionisti, drugi pa intranzigenti in iredentisti. Italijanski nacionalisti so si še posebej prizadevali ustvarjati prepad med strujama, saj je cepljenje sil šlo v prid njihove asimilacijske politike. Dejansko pa se glede zavzemanja za narodne interese manjšine stranki nista razlikovali, kvečjemu v taktiki. Do italijanske države in oblasti, tudi fašističnih, so oboji izražali lojalnost. Obe sta torej na usodnem narodnoobrambnem področju tvorili enoten klerikalno-liberalen narodnjaški tabor, ki je bil antifašističen, saj je fašizem pomenil raznaroditev manjšine.

Leta 1924, ko sta Italija in Jugoslavija sprejemali prijateljsko pogodbo, sta oba voditelja, Vilfan in Besednjak obiskala Mussolinija in mu izrazila zadovoljstvo zaradi pogodbe in upanje, da bo blagodejno vplivala tudi na položaj manjšine. Sicer pa sta zagotovila, da na bodočih parlamentarnih volitvah slovanski blok ne bo nastopal v opoziciji do države in vlade. Lojalnost sta stranki ohranili, dokler sta obstajali, krščanska pa, vsaj verbalno, do razpada fašizma.

Po napornih pogajanjih sta stranki sklenili enoten nastop na parlamentarnih volitvah aprila 1924 s Slovansko listo, na kateri so bili na 1., 3. in 5. mestu liberalni kandidati, na 2., 4. in 6. pa krščanski socialci. Izvoljena sta bila prva dva: Vilfan in Besednjak, ki sta bila hkrati tudi nesporna voditelja svojih strank oziroma društev Edinost. Besednjak je celo dobil nekaj sto preferenčnih glasov več kot Vilfan. Izvolitev dveh poslancev namesto petih iz leta 1921 je pomenila velik poraz slovensko-hrvaškega narodnega bloka, tembolj, ker je tudi komunistična lista dobila dva mandata, kakor leta 1921, predvsem s slovenskim glasovi. Izvoljen je bil Jože Srebrnič. Poleg fašistične volilne geometrije in terorja so na nizke rezultate in predvsem na abstinenco slovenskih in hrvaških volilcev vplivali izrazi lojalnosti Mussoliniju in ne nazadnje nezadovoljstvo tudi z medstrankarskimi spopadi.

Poslanca sta v rimskem parlamentu nastopala složno, akcije glede šolstva sta izpeljala z poslanci južnotirolskih Nemcev. Če je bil Vilfan bolj diplomat in v neposrednih stikih z vladnimi krogi v Rimu in s samim Mussolinijem, pa je bil Besednjak vehementen in obtožujoč govornik. Znamenita sta bila Besednjakova govora 3. aprila 1925 o ekonomskem vprašanju v Julijski krajini, ki je izšel v samostojni brošuri, in 13. maja 1926, ko je med drugim rekel, da so Slovenci in Hrvati pripravljene ubogati državo in spoštovati njene zakone, toda nikoli se ne bodo pustili poitalijančiti, kajti če ne dobe šol v materinem jeziku, se bo vsaka družina spremenila v šolo in vsi družinski očetje in matere bodo postali učitelji. V zadnjem govoru 23. marca 1927 pa je med drugim zagrozil, da se bodo ljudje uprli in če so prenesli stoletni germanski pritisk, bodo prestali tudi italijanskega.⁹ Javne obtožbe režima, ko je bil ta že trdno v sedlu (1926, 1927), so bile več kot pogumne, saj je take obsodbe socialistični poslanec Giacomo Mateotti leta 1924 plačal z življenjem. Aventinski opoziciji nefašističnih strank, ki je sledila Mateottijevemu umoru, pa se slovenska poslanca nista pridružila, češ da je fašizem notranji italijanski problem, narodna manjšina pa da se mora zavzemati za svoje specifične

⁹ Atti del Parlamento italiano, Camera dei Deputati, XXVII legislatura, Roma 1924–1928, vol. VI, str. 5719–5723 in vol. VII, str. 7155–7163.

probleme. Vendar je bil Besednjak tajno povezan z opozicijsko italijansko ljudsko stranko, ki je obljubila avtonomijo po padcu fašizma, če bo manjšina stala na protifašistični strani.

Organizacijsko ne tržaška ne goriška Edinost nista imeli izdelane strukture in članstva v klasičnem pomenu besede. Člani goriške Edinosti so bili vsi, ki so npr. pristajali na program Kmetско-delavske zveze, ki je bila le drugo ime za društvo Edinost. Med krščansko socialno Edinostjo in Političnim društvom za Hrvate in Slovence v Istri je bil ustanovljen skupen odbor in društvi sta dejansko tvorili eno enoto – krščanskosocialno stranko. V tržaški in reški provinci sta delovala pokrajinska odbora. V Gorici je bil ustanovljen še Vrhovni svet iz zastopnikov vseh kulturnih, gospodarskih in političnih organizacij. Bil je generalštab, kot pišejo italijanski viri, antiitalijanskega in antifašističnega gibanja. Kakor politične organizacije so se razdelila tudi kulturnoprosvetna društva, gospodarske in strokovne organizacije, le nekaj prosvetnih društev je ostalo zunaj obeh taborov, med njimi Učiteljska zveza. Krščanskosocialna Prosvetna zveza v Gorici je leta 1926 štela 131 društev z 8800 člani in 118 pevskimi zbori, 96 dramskimi krožki, 25 telovadnimi krožki itd. Bila je mnogo močnejša od liberalne Zveze prosvetnih društev na Goriškem in tudi od tržaške Prosvete. Posebej je bila organizirana Dijaška zveza z glasilom Rast, ki je bila namenjena vzgoji mlade inteligence. Na kulturnem področju so bile pomembne založbe, najmočnejša je bila Goriška Mohorjeva družba s 15.000 člani, v Istri pa je Mohorjeva družba imela 2000 članov. Obstajale so še Katoliška knjigarna, Jadranska založba, Katoliška zadružna tiskarna in Katoliško tiskovno društvo v Pazinu, pozneje še založba Sigma. Na gospodarskem področju je delovala Zadružna zveza v Gorici z glasilom Gospodarski list. Leta 1926 je štela 170 zadrug s 75.000 člani, med zadrugami je bilo 70 denarnih zavodov, hranilnic in posojilnic, 22 konzumnih, 45 mlekarških itd. Te so dajale materialno podlago gibanju.

Poleti 1927 so fašistični sekretarji obmejnih provinc sprejeli sklep o razpustu vseh slovenskih in hrvaških organizacij in njihovega tiska, ker da so anahronizem v fašističnem režimu. Do konca leta so bila razpuščena društva, 1928 še politično društvo Edinost v Trstu, januarja so bili prepovedani vsi časopisi, nato likvidirani obe zadružni zvezi v Trstu in Gorici. Ostale so posamezne zadruge po podeželju in večina založb. Katoliški tabor je umaknil svoje delo za ohranitev narodne manjšine v okrilje cerkve, ki je imela še avtonomijo in je postala zadnje zatočišče jezika, kulture in tradicij. Že sredi leta 1927, ko je grozil razpust društev, je goriški nadškof Francišek Borgia Sedej, ki se sicer v politiko ni vtikal, a tudi ni oviral svojih duhovnikov pri udeležbi v narodnem gibanju, poskušal rešiti društva tako, da bi se vključila v italijansko Katoliško akcijo. Toda ker je bila ta italijanska in brezpogojno podrejena cerkveni hierarhiji, se je Vrhovni svet krščanskih organizacij uprl, ker »naša slovenska Katoliška akcija ima še en vzvišen namen; ki se mu ne sme nikdar in pod nobenim pogojem izneveriti: vršiti mora narodnoobrambno delo, ki je bistveni del našega krščanskosocialnega programa«.¹⁰

Goriške Edinosti in Kmetско-delavske zveze oblast ni nikoli uradno razpustila iz »politične oportuniteti«, kot beremo v dokumentih; prenehali sta obstajati po emigraciji Besednjaka in Bitežnika leta 1931. Stranka se je zreducirala na katoliško ali krščansko skupino z Vrhovnim svetom v Gorici in zaupniki po deželi. Z razpustom parlamenta konec leta 1928 je narodna manjšina izgubila tudi svoja predstavnika v parlamentu v Rimu. Tisti trenutek sta bila v Jugoslaviji, od koder se Vilfan ni več vrnil v Italijo, pač pa je predstavljal narodno manjšino v Kongresu evropskih narodnosti, kateremu je ves čas obstoja, do 1938 predsedoval. Besednjak pa se je po naročilu dr. Korošca vrnil na Primorsko, da bi reševal kar bi se še rešiti dalo. Sicer pa je pričakoval takojšnjo konfinacijo in, kot je zaupal nekemu v Rimu, si je naravnost želel, da bi šel uklenjen skozi Gorico. To bi samo povečalo odpor manjšine.¹¹

Namesto v zapor je Besednjak odšel v Rim k Mussoliniju in mu, po podatkih italijanske policije, ponudil kompromisni predlog. Njegova stranka se bo odrekla političnega delovanja, če ji bo dopuščeno delovati na kulturnem področju ali če bodo obnovljene kulturne institucije. Rezultat teh pogovorov, ki jih v podrobnosti ne poznam, so bili trije časopisi: slovenski tednik Novi list, hrvaški Istarski list ter mesečnik za pouk in zabavo Družina. Časopisi so bili

¹⁰ I. Juvančič, Primorska duhovščina pod Italijo, Srečanja 1970, št. 23–24, str. 33–36.

¹¹ Archivio centrale dello Stato, Ministero dell'Interno, Direzione generale della pubblica sicurezza, (ACS, PS) Casellario politico centrale, Besednjak – 589.

zgjol informativni, brez političnih ali nacionalnih vsebin. Slovenski primorski komunisti so v svojem glasilu zelo ostro napadali Besednjaka, da se je prodal fašizmu. Kljub temu je goriški fašistični sekretar Avenanti zahteval ukinitvev časopisov, ker niso obsodili tigrovske dejavnosti, obravnavane na prvem tržaškem procesu, in ker združujejo slovenske ljudi na liniji protita-lijanstva in protifašizma.¹² Novembra 1930, po tigrovskem atentatu na fašističnega učitelja Sottosantija v Vrhpolju so bili ukinjeni. Odtlej so imeli Slovenci in Hrvati na kulturnem področju samo še knjigo. Krščanska skupina je izdajala v svojih založbah zlasti molitvenike, pesmarice nabožnih pesmi, priročnike, koledarje, socialno literaturo, od leposlovja pa zlasti domače pisatelje. Tudi knjiga je bila preganjana, cenzurirana, naklade zaplenjene, pisci in raznašalci pa preganjani.

Krščanska skupina v Gorici ni utrpela tolikega preganjanja kot narodnoliberalna v Trstu, ki je bila po letu 1928 praktično v zaporu ali v emigraciji. Le Janko Kralj, avtor zaplenjene rdeče knjige *Boj malega naroda*, je bil obsojen na 5 let konfinacije, a je bil že čez par mesecev pomiloščen. V začetku 1931 sta emigrirala Besednjak, ki se je pridružil Vilfanu v Kongresu evropskih narodnosti, in Bitežnik, ki sta z Davidom Doktoričem v Jugoslaviji predstavljala primorski krščanski tabor. Ustanovili so Sedejevo družino – društvo za krščanske emigrante iz Julijske krajine. Po Besednjakovem odhodu in ob odsotnosti Virgila Ščeka, ki je moral župnikovati v Avberju, je strankino vodstvo v Gorici prevzel Janko Kralj. Istrski del pa je vodil iz Trsta duhovnik Božo Milanović.

Dejavnost za narodno ohranitev so krščanski socialci umaknili v cerkev, ki je po konkordatu med Sv. Stolico in italijansko državo 1929. leta ohranila avtonomijo in pravico do materejnega jezika pri verskih opravilih. Kazalo je, da se bo ogrožena narodnost le prek te inštitucije rešila raznaroditve, zato se je stranka čedalje bolj oklepala Cerkve in vere. Nosilec boja proti raznarodovanju so bili slovenski duhovniki, ki so v okviru verske vzgoje in prek verskih društev (Marijine družbe) gojili tudi slovenski jezik, slovensko posvetno pesem, kulturo in tradicije. Zaradi nasilnega poitalijančevanja Cerkve, ki so jo podpirali italijanski škofi Antonio Santin v Trstu in Giovanni Sirotti ter Carlo Margotti v Gorici, so grozili s shizmo in papež naj bi na to odgovoril, naj kar gredo, da takih duhovnikov ne mara. V nekem komentarju te izjave beremo, da bi bila shizma božja previdnost, ker bi jih zapustil Sv. sedež in bi oblast vse duhovnike lahko konfinirala.¹³ V dokumentih italijanskih oblasti beremo, da je vse antiitalijansko in protifašistično gibanje, vsa sovražnost in ves slavizem na Goriškem delo duhovnikov. Vplivajo pa tudi na izstopanje ali nevpisovanje mladine v obvezne fašistične organizacije in podpirajo iredentiste. Zato je bilo 17 slovenskih in hrvaških duhovnikov obsojenih na konfinacijo, na desetine pa na opomin in svarilo ali policijski nadzor.

V načelu so krščanski socialci zagovarjali lojalnost do italijanske države in oblasti, nasprotovali so radikalnemu iredentizmu in posebej tigrovskemu terorizmu, predvsem zato, da bi obvarovali ljudi pred nepotrebnimi žrtvami. Kljub temu so znani iz začetka tridesetih let primeri, ki pričajo tudi o njihovi radikalni podtalni dejavnosti. Prvi dokaz je tajna okrožnica iz leta 1930, ki so jo našli pri nadškofovem nečaku duhovniku Cirilu Sedeju in ki daje natančna navodila za tajno organizacijo in akcijo. Šlo je za organiziranje mreže posameznikov po vseh krajih, imenovanih »dragi«. Imeli so posebne naloge: zbiranje informacij z vseh področij življenja za jugoslovanske časopise, ustvarjanje kroga sodelavcev, imenovanih »cenjeni«, spodbujanje odpora proti raznarodovanju in vpisovanju v fašistične organizacije, organizacije bojkota kolaborantov, širjenje knjig, sestajanje in poročanje navzgor nadrejenemu, ki je bil »predragi«. Le tako, beremo v okrožnici, »se bo narod ohranil in sam Bog bo blagoslovil tvoje delo za relikvije, ki sta nam jih zapustila oče in mati . . .«¹⁴ Ni podatkov o razvoju in delovanju te mreže; da je obstajala, potrjuje izjava duhovnika Petra Šorlija. Pravi, da se je organizacija imenovala Zveza božjih narodnih delavcev, pripadniki so prisegli na sedežu Kmetско-delavske zveze v Gorici dr. Bitežniku in dobili ilegalno šifro – številko.

¹² ACS, Partito nazionale fascista, Situazione politica ed economica nelle provincie, fasc. 2. Zapisal je: »Pustiti sredi slovske mase antiitalijanski in antifašistični časopis . . . pustiti ob njem neke vrste zvezo kmetov, ki šteje 20.000 (ponavljam dvajset tisoč) vpisanih, pomeni zame ubirati politiko harakirija.«

¹³ ACS, PS, Affari generali e riservati (AGR), 1941, b. 65.

¹⁴ ACS, PS, AGR, 1927–1933, 1932. sezione I, b. 2

Drug dogodek je bil ustanovitev in delovanje organizacije Črni bratje (1930). Nastala je po prvem tržaškem procesu po vzgledu tamkaj obsojene organizacije Borba oziroma Tigr; vključevala je dvanajst do osemnajstletne dečke, od Brd do Podbrda. Zlasti v spomin bazo-viških žrtev so širili letake, ki so jih izdelovali s stampilkami, in zbirali razstrelivo, da bi delali atentate. Bila je, kot kaže, popolnoma samoiniciativna. Decembra 1930 jo je policija odkrila, 16 fantov je aretirala in med drugim ugotovila, da pripadajo krščanskosocialni skupini. Štirinajstletni Mirko Brezavšček je umrl za posledicami zapora. Epizodo je ovekovečil France Bevk v povesti Črni bratje.

Tretji primer je obveščevalna in teroristična skupina krščanskosocialne mladine, odkrite v Gorici in Brdih leta 1932. Animiral jo je Tigr (Albert Rejec), češ da morajo tudi katoliki dobiti svoje mučenike. V povezavi je bila z vplivnimi ljudmi, kot so bili voditelj mladinskih organizacij duhovnik Filip Terčelj, urednik ukinjene Goriške Straže Leopold Kemperle in brata Bratuž. Medtem ko so mladeniči priznali obveščevalno delo za jugoslovanski generalštab in so bili obsojeni na konfinacijo je Terčelj v obsežnem memorandumu opisal razloge za narodnoobrambno delo. Poudaril je lojalnost, priznal je le zbiranje podatkov o italijanskih ovaduhih, da so se jih v emigraciji v Jugoslaviji lahko izogibali. Kaznovan je bil s petimi leti konfinacije, potem je brezposeln moral emigrirati.¹⁵ K ilegalni dejavnosti spada tudi objavljanje dijaških literarnih dosežkov v litografiranih ali tipkanih brošurah: Tihe besede, Pisarnice, Gmajna, Malajda, ki so jih od 1934 izdajali dijaki Milko Matičetov, Boris Pahor, Stanko Vuk in drugi. Svojega mučenca so dobili krščanski socialci v začetku leta 1937, in sicer Alojza Bratuža, skladatelja in pevovodjo, ki so ga fašisti zastrupili zaradi slovenske pesmi ob polnočnici v Podgori.

Krščanski tabor je bil do 1932 razcepljen v dve struji: Besednjakovo, ki jo je na Primorskem predstavljal Šček, in Kraljevo. Med njima je bil nepremostljiv spor, ki je po spominih udeležencev zavzel »odurne oblike«. Po podatkih Kraljevcev je izbruhnil zaradi denarja, ki da ga Besednjak ni hotel izročiti za rešitev zadrug (zadružni fond – zafo); po podatkih Šček-Besednjakovcev pa je spora bil kriv Kralj, ker je po odhodu Besednjaka prevzel vse niti v svoje roke in sam o vsem odločal. Rekli so mu »žagar«. Večina preživelih trdi, da je bil spor boj za prevlado, vendar se je kazal tudi v manjšinski politiki. Ščekovci so bili za intransigentno radikalno politiko, nasprotovali so oportunističnemu molédovanju pri italijanskih oblasteh, zlasti po neuspešni misiji pri Mussoliniju leta 1937. Bili so iredentistično usmerjeni, vezani na jugoslovansko politiko prek Besednjaka, ki je bil blizu beograjski vladi. Kraljevci so se naslanjali na Rim, na Vatikan, posebej so poudarjali lojalnost do italijanske države in vlade, borili so se za drobtinice. Ob jugoslovansko-italijanski prijateljski pogodbi, marca 1937, je Janko Kralj »deklariral lojalnost državi in režimu«, enako tudi Leopold Kemperle, ki se je ponudil, da bo v jugoslovanskem tisku ugodno pisal o Italiji. Glede Kralja je goriški kvestor poročal, da ga zato ne preganjajo, ker je navzlic nasprotniški politiki storil oblastem »kakšno pomembno uslugo«. Tudi nekateri duhovniki so izrazili pripravljenost sodelovati z oblastmi, ne da bi se odrekli programu boja za politične in kulturne pravice narodne manjšine¹⁶

Konflikt se je zaostroval zaradi Besednjakovih ostrih in javnih obtožb vaticanske politike do narodne manjšine, medtem ko je Kralj preko Sv. sedeža dosegal drobne koncesije, med drugim tednik Svetogorska kraljica. Ker je izhajal dvojezično in pod uredništvom italijanskega redovnika, je bil tudi ta časopis predmet napadov Ščekovcev. Po Juvančičevih podatkih je Kralj postajal vedno bolj katoliški in papeški in je celo »preveč prijazno gledal na fašiste«.¹⁷

V Kraljevi skupini so bili stolni vikar, voditelj Marijinih družb Mirko Brumat, Anton Kacin, Leopold Kemperle, Teofil Simčič, Ivan Rejec in še nekateri duhovniki, v Besednjakovi pa Virgilij Šček, inženir Josip Rustja, profesor Rado Bednařnik, Anton Vuk s sinom Stankom in večina duhovnikov, med njimi znani zgodovinar Ivo Juvančič. Vsaka struja je imela svoj vodilni odbor. Sredi leta 1938 so sprejeli sporazum o pomiritvi, ki pa so ga Kraljevci hitro zanikali. Drugi poskus je bil 8. novembra 1938 na sestanku v Črnučah pri Ljubljani, vendar

¹⁵ Podroben opis dogodkov je v M. Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem, str. 140-142 in 377-385.

¹⁶ ACS, PS, AGR, 1941, b. 52; Arhiv Ministrstva za notranje zadeve, (AMNZ), Kvestura Gorica, fasc. 2011-ZA.

¹⁷ I. Juvančič, Primorski narodni svet, Primorski dnevnik 1970, št. 174.

je Kralj zavrnil vse Besednjakove predloge, vključno z besedilom statuta, in zahteval zase predsedništvo stranke. Nasprotoval je tudi da bi s statutom »svobodno krščansko demokracijo« spreminjali v stranko.¹⁸ Leta 1939 sta struji izročili arbitražo dr. Korošcu, ki je 28. decembra razsodil v korist Besednjaka, katerega naj bi predvidel za svojega naslednika. Po podatkih dr. Antona Kacina naj bi se Korošec kmalu pokesal za tako razsodbo, vendar je kmalu zatem umrl. Poglobljeno bo treba raziskati, kaj je struji dejansko ločilo. Morda se bodo našli podatki v nekem znanem zasebnem a še nedostopnem arhivu. Jedro spora je bilo najbrž idejne narave, o tem priča stavek v nekem pismu duhovnika Ivana Rejca, da »občestveni interesi in ideje že destletje ločujejo duhove«.¹⁹ Duhove bi lahko ločeval odnos do zavezništva Cerkve s fašizmom, ki je vsebovalo tudi odnos do raznarodovanja manjšine, ali morda nagnjenost Besednjakovcev h krščanskemu socializmu, Kraljevcev pa k desničarskemu klerikalizmu. Z narodnopolitičnega vidika sta bili obe struji enako jugoslovansko usmerjeni; tudi ko je bil Korošec v opoziciji do beograjske vlade, saj je le močna država lahko pomagala manjšini. Njuno glavno prizadevanje ob pogajanjih med Italijo in Jugoslavijo je bilo, da bi dosegli take minimalne pravice, kakršne so že imeli južnotirolski Nemci in sicer: legalne zasebne slovenske šole, en časopis in pravico do kulturnih društev. Na narodnoobrambnem področju so krščanski socialci delovali enako kot narodni liberalci, le da so imeli širšo bazo in v vsaki župniji utrdbo. Uspevali so spremeniti vsa romanja in cerkvene slavnosti v krščansko-socialne narodne manifestacije.

Medtem ko je v samem krščanskem taboru divjala vojna, so bili odnosi z narodnoliberalnim taborom strpni. Nekdanja razdalja se je v črnih časih krajšala. Složno sta delovala Vilfan in Besednjak v Kongresu evropskih narodnosti in z memorandumi seznanjala svet s fašistično genocidno politiko. Leta 1937, ob prijateljski pogodbi med državama, sta se bivša poslanca Šček in liberallec Karel Podgornik, menda po navodilu iz Jugoslavije, poskušala osebno pokloniti Mussoliniju in mu izročiti memorandum z minimalnimi zahtevami, a ju Duce ni sprejel. Krščanski socialci so že leta 1934 predlagali skupni Narodni svet, vendar so ga ustanovili šele v začetku vojne. V njem so bili liberalni narodnjaki, od krščanskega tabora pa le Ščekovci. Za Kralja je bil rezerviran prostor, a se ni nikoli vključil, najbrž iz nasprotovanja Ščekovcem. Svet se je sestel le trikrat do aretacij 1940, razpravljal je o akcijah na internacionalni ravni, pri čemer so liberalci nasprotovali približevanju k Nemčiji in zavrnilo članstvo Besednjaka in Vilfana v svetu, ker sta bila pač odsotna. Po vzorcu Narodnega sveta so se za Novo leto 1939 v Kopriivi povezali narodnjaška in sredinska krščanska mladina. Množične aretacije poleti in jeseni 1940, ki so obglavile narodnjaško in komunistično gibanje, krščansko-socialne skupine skorajda niso prizadele. Med šestdesetimi aretiranimi in obsojenimi na drugem tržaškem procesu je bil le Stanko Vuk, ki je v Trstu organiziral skupino krščanske mladine. Pač pa so bili nekateri vodilni krščanski socialci internirani ob vstopu Italije v vojno.

Med vojno, po okupaciji Jugoslavije, je Slovenska ljudska stranka imela Kraljevo strujo za svojo ekspozituro na Primorskem, medtem ko je bila Ščekova sredinska: ni nasprotovala Osvobodilni fronti, a se ji tudi ni pridružila; odločno pa je obsojala kolaboracionizem.

¹⁸ AMNZ, fasc. 600-3/ZA.

¹⁹ A. Kacin, Virgilij Šček, Spomini, Mladika 1973, št. 10 in 1974, št. 1, 3, 4. Prim. še I. Juvančič, Primorski narodni svet..

Riassunto

I CRISTIANO SOCIALI DEL LITORALE TRA LE DUE GUERRE

Milica Kacin-Wohinz

Il partito popolare nella Venezia Giulia si è fuso, con la redenzione di questi territori all'Italia, con il partito liberalnazionale nella società Edinost (Unità), per meglio salvaguardare, i diritti nazionali delle minoranze, quella slovena e quella croata. Nel 1923 i popolari sloveni formarono una società cristiano sociale con lo stesso nome (Edinost) a Gorizia. Questo partito svolse nelle elezioni parlamentari del 1921 e del 1924 una forte attività elettorale con l'elezione di un parlamentare in ogni sessione. Nel difendere i diritti nazionali delle minoranze collaborò a Roma con il partito

liberalnazionale sloveno di Trieste nell'insegna del lealismo e di una realpolitik misurata. I popolari sloveni organizzarono una rete capillare in tutte le provincie dove vivevano i membri della minoranza e collaborò strettamente con la Società degli Sloveni e dei Croati dell'Istria. L'organizzazione di massa del partito, la Lega operaia e contadina organizzò moltissimi comizi intestati ai diritti nazionali della minoranza.

Si organizzò pure una Società culturale che ebbe moltissime ramificazioni nel mondo rurale e cittadino e dove si mantenevano corsi di lingua e di cultura sloveni. La società di S. Ermacora produceva una produzione libraria non indifferente. Nel periodo dal 1927-1930 il fascismo abolì tutte le associazioni politiche, culturali ed economiche slovene e croate, ma l'on. Besednjak riuscì con un accordo con Mussolini a mantenere tre testate di giornali in sloveno ed in croato per il 1929 e per il 1930.

I cristiano sociali sloveni dovettero rinunciare alla vita pubblica e la lingua delle minoranze si trasferì nelle chiese e nelle associazioni culturali cattoliche, dove i sacerdoti sloveni svolsero una grande attività di contenimento dell'assimilazione. Alcune organizzazioni giovanili lavorarono nell'illegalità, collaborando con l'associazione Tigr, che appunto riconosceva soltanto la lotta illegale al fascismo snazionalizzatore. Nel 1932 una scissione provocò la frantumazione del partito nella corrente di Janko Kralj che scelse la via dell'appoggio al Vaticano e di una politica minimalista nei confronti del governo fascista, ed in una corrente più radicale che riscoprì gli ideali cristiano sociali degli anni venti. La scissione ebbe valenze personali e di prestigio, ma con l'avvento della guerra di liberazione nazionale in Jugoslavia i primi entrarono a far parte del blocco collaborazionista, mentre la corrente di sinistra si proclamò come centrista non opponendo al Fronte di liberazione di ispirazione comunista.

Nell'1939, all'inizio della seconda guerra mondiale i cristiano sociali (la frazione di sinistra) organizzò con i liberalnazionali un Comitato nazionale che ebbe come fine la rappresentazione unitaria della minoranza. Ma gli arresti del 1940 finirono anche questa iniziativa, che avrebbe avuto negli anni successivi uno sviluppo interessante.

ARHEOLOŠKI VESTNIK

Osrednjo slovensko arheološko revijo izdajata Inštitut za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Slovenska akademija znanosti in umetnosti. V Arheološkem vestniku (AV) so objavljeni rezultati arheoloških raziskovanj na vzhodnoalpskem in zahodnobalkanskem prostoru. Predstavljena so najdišča in premične najdbe iz vseh arheoloških dob.

Preko 900 izvodov Arheološkega vestnika zamenjuje Biblioteka SAZU z ustanovami iz vsega sveta (akademijami, univerzami, arheološkimi inštituti, muzeji, spomeniškovarstvenimi zavodi), s čimer pridobi letno najmanj toliko izvodov dragocenih tujih znanstvenih publikacij, in sicer ne le arheoloških, ampak tudi zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih.

Starejši letniki AV so večinoma že pošli, novejšje pa lahko kupite v knjigarni Cankarjeve založbe v zgradbi Slovenske matice, Kongresni trg 8, Ljubljana. Cena letnika 42, 1991, ki je izšel v večjem formatu in trdi vezavi, znaša 1940 SIT.